

- Studies. URL: <http://www.asianpacificcenter.org/turkmenistan-foreign-policy.html>, (Дата обращения: 17.07.2021)
22. Turkmenistan Hosts Conference on Global Peace. *Trust AA*. URL: aa.com.tr/en/world/turkmenistan-hosts-conference-on-global-peace-trust/2186969, (Дата обращения: 17.07.2021).
  23. Сердар Бердымухамедов и Владимир Путин обсудили сотрудничество в энергетике. URL: <https://russia.tmembassy.gov.tm/ru/news/109041>
  24. Слабкість Китаю та Росії на прикладі Туркменістану. URL: <https://glavcom.ua/columns/pyrkalo/slabkist-kitaju-ta-rosiji-na-prikladi-turkmenistanu-876508.html>.
  25. Дмитро Кулеба закликав ОБСЄ підтримати створення спеціального трибуналу щодо злочину агресії РФ проти України. URL: <https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-zaklikav-obsye-pidtrimati-stvorennya-specialnogo-tribunalu-shchodo-zlochynu-agresiyi-rf-proti-ukrayini>.
  26. Половинко В. Я устал, я. Аркадаг. *Новая газета*. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/ia-ustal-ia-arkadag>.

УДК 94:323.2+327 (575.4)

Т.О. Метельова

кандидат філософських наук, доцент

ТУРКМЕНИСТАН: ВІД ПАТРІАРХАЛЬНОГО МИНУЛОГО ДО АВТОРИТАРНОГО СЬОГОДЕННЯ

Серед пострадянських країн Туркменістану належить особливе місце. І не лише тому, що за запасами газу ця невелика за чисельністю населення країна посідає четверте місце у світі. А передусім тому, що політичний шлях, яким після розпаду СРСР попрямував Туркменістан, був надзвичайно неординарним за своїми виявами, однак типовим за суттєвими ознаками для сучасних азійських диктатур/деспотій, для яких характерні сакралізація вождя та його необмежена влада. Отримавши незалежність, Туркменістан певний час зберігав інерцію руху в демократичному напрямку. Однак ненадовго зберігши демократичну риторичку, далі країна рухалася безпрецедентним шляхом, що не дозволяв їй ідентифікувати себе з будь-якою міжнародною спільнотою.

Одним із найважливіших чинників внутрішньої політики Туркменістану був і незмінно залишається родоплемінний устрій туркменського суспільства і номенклатурно-політичного істеблішменту, в умовах якого за часів першого президента Ніязова цілеспрямовано розбудовувалася одна з форм тоталітаризму, що поєднувала ознаки фашистської та комуністичної диктатур з особливостями східних деспотій. Виявлено,

що всупереч усім косметичним реформам у найрізноманітніших галузях, політика другого президента спрямована на відмову лише від найодіозніших рис політики попередника, однак напрямок її, який можна визначити терміном демодернізація, зберігається протягом усього періоду незалежності цієї держави.

Ключові слова: Туркменістан, «особливий туркменський шлях», східна деспотія, диктатура, авторитаризм.

Turkmenistan: From a Patriarchal Past to an Authoritarian Present

Turkmenistan has a special place among post-Soviet countries. And not only because in terms of gas reserves, this small country in terms of population ranks fourth in the world. But above all, because the political path that Turkmenistan followed after the collapse of the USSR was extremely unusual in its manifestations, but typical in essential features for modern Asian dictatorships/despotisms, which are characterized by the sacralization of the leader and his unlimited power.

After gaining independence, Turkmenistan for some time retained the inertia of movement in a democratic direction. However, after briefly maintaining democratic rhetoric, the country moved on in an unprecedented way, that did not allow it to identify itself with any international community.

One of the most important factors in the internal policy of Turkmenistan has always been the tribal system of the Turkmen society and the nomenclatural-political establishment. Under such conditions, during the time of the first President Niyazov, one of the forms of totalitarianism was purposefully created, combining the features of fascist and communist dictatorships with the characteristics of eastern despotisms. It was revealed that despite all the cosmetic reforms in various sectors, the policy of the second president is aimed at abandoning only the most odious features of the predecessor's policy, but its direction, which can be defined by the term demodernization, is preserved throughout the entire period of independence of this state.

Keywords: *Turkmenistan, «special Turkmen way», Eastern despotism, dictatorship, authoritarianism.*

Туркменістан був останнім регіоном Середньої Азії, завойованим Росією. Початок завоювання Туркменістану російськими військами припадає на 1869 р., коли загін російських військ висадився в затоці Каспійського моря та заклав укріплення – майбутнє місто Красноводськ. Туркмени чинили сильний опір, однак 12 січня 1881 р. російські війська під командуванням генерала М. Скобелева підкорили туркменську фор-

тецю Геок-Тепе, а 18 січня – аул Асхабад (тоді загинуло близько 150 тис. туркменів). Три роки по тому російське підданство без боїв прийняли мервські текінці, ще через рік – мургабські сарики й тедженські саліри. Приєднання всієї сучасної території Туркменістану до Росії завершилось у 1885 р.

Після приєднання до Росії Туркменістан – натоді архаїчна країна з племінним поділом та узвичаєним рабством – почав втягуватися в економічну систему російського капіталізму, яку, незважаючи на встановлене царською адміністрацією жорстко централізоване управління цією країною, можна назвати прогресивною порівняно з дофеодальним суспільно-економічним устроєм туркменських племен. З новоприбулим після завоювання російським і вірменським населенням тут з'явилися перші промислові підприємства, переважно нафтовидобувної галузі, були розширені посіви бавовни, а також відновлювалися старі та будувалися нові іригаційні споруди. У 1880–1885 рр. по території Туркменістану від Красноводська до Чарджоу прокладено Закаспійську залізницю, будівництво якої сприяло проникненню іноземного капіталу в Середню Азію.

Уходження Туркменістану до складу Росії призвело також і до кардинальних змін соціального укладу життя туркмен. Російській адміністрації вдалося припинити міжусобні війни між племенами та напади з метою пограбування. Було ліквідовано й традиційне рабство. Однак туркмени, так само як і інші народи Центральної Азії, перебували в царській Росії у становищі інородців, і їхня родова знать не входила до російського дворянства. Статус інородців сприяв тому, що з боку Росії були відсутні систематичні спроби насадження в регіоні православ'я та російської мови.

Самі ж соціальні відносини, родинно-шлюбні стосунки, правила поведінки в туркменському суспільстві, котрі протягом багатьох століть визначалися нормами звичаєвого права (адат), у нових соціально-економічних умовах почали витіснятися нормами ісламського права, зокрема законами шаріату. Общинну земельну власність, що раніше захищалася адатом, витісняла приватна власність. Родові старійшини і хани, які захоплювали общинні землі, ставали також фактичними розпорядниками води, що зрошувала ці землі. Таким чином, на початок ХХ ст. у суспільному ладі туркмен, який в основі свій залишався патріархально-феодальним, з'явилися елементи капіталізму, надто у південних, Ашгабатському та Мервському районах.

Після лютневої революції 1917 р. Туркменістан протягом короткого часу був незалежною державою, однак після жовтневого перевороту у Петрограді, а слідом за ним і збройного повстання у Ташкенті (листопад

1917 р.), радянська влада офіційно проголошена на території Туркменістану 2 (15) грудня 1917 р. на IV з'їзді Рад Закаспійської області. 30 квітня 1918 р. на V з'їзді Рад Туркестанського краю, що відбувся в Ташкенті, утворено Туркестанську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку (у складі РРФСР). До неї увійшла також основна частина території Туркменістану (Закаспійська область, перейменована в серпні 1921 р. у Туркменську область).

Однак радянська влада тут проіснувала недовго, і вже в липні 1918 р. білогвардійці та есери організували антибільшовицьке повстання й захопили владу в Туркменістані. 23 липня 1918 р. есери проголосили утворення Закаспійської республіки, яку підтримували британські війська, що їх у серпні було введено до країни. Громадянська війна та іноземна інтервенція в Туркменістані тривали близько 1,5 року. Прибулі з Росії більшовицькі війська розбили це державне утворення і в липні 1919 р. зайняли Ашгабат, а в лютому 1920 р. – Красноводськ; британці були вигнані з Туркестану.

У результаті національно-державного розмежування Середньої Азії й окремих територій, населених туркменами, 27 жовтня 1924 р. було утворено Туркменську Радянську Соціалістичну Республіку. У лютому 1925 р., водночас з I з'їздом Комуністичної партії Туркменістану, відбувся I Всетуркменський з'їзд Рад, що ухвалив Декларацію про утворення Туркменської Радянської Соціалістичної Республіки (далі – Туркменської РСР) і постанову про добровільне її входження до складу СРСР. 12 травня 1925 р. Туркменська РСР увійшла до складу СРСР.

Таким чином, вперше було створено єдину туркменську національну державу, що стало найважливішим чинником формування туркменської нації.

У 1929–1930 рр. в Туркменії, як і в інших республіках СРСР, здійснювалися масштабні реформи, що включали: індустріалізацію, колективізацію, боротьбу з неписьменністю, а також секуляризацію, в результаті якої закрито 500 мечетей. Усуспільнення земель, худоби, зняв сільськогосподарської праці підірвало спосіб життя туркмен-кочівників, до яких на 1930 р. належало 30 % населення республіки. Відповіддю на ці зміни стали періодичні повстання моджахедів проти радянської влади в південних та західних туркменських районах. Аналогічна ситуація складалась у зонах зрошувального землеробства, де, як і в першому випадку, будь-які вияви невдоволення характеризувалися як антирадянська діяльність та жорстоко придушувалися.

Збройна боротьба проти повсталих, залучення до радянських і партійних органів представників найбільш вивірених верств населення, у поєднан-

ні з масштабною атеїстичною компанією сприяли відносно швидкому придушенню активного та пасивного спротиву радянським реформам 1920–1930 рр. в Туркменістані. Мало велике значення також і те, що на відміну від царського режиму нова влада підтримувала принцип рівності всіх громадян, незалежно від національної чи племінної належності. До республіки спрямовувалися партійні і радянські кадри з європейської частини СРСР, а також вчителі, лікарі, інженери та представники інших спеціальностей.

Під час Другої світової війни Туркменська РСР забезпечила тилову підтримку радянських військових частин у Північному Ірані; на фронт мобілізовано десятки тисяч жителів республіки. Під час війни 19 тис. воїнів Туркменістану нагороджені орденами і медалями, 51 воїн-туркмен був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

До труднощів післявоєнних років додалося страшне лихо 1948 р. – руйнівний Ашгабатський землетрус, під час якого було повністю зруйновано понад 30 поселень і загинуло, згідно з сучасними уточненими розрахунками, щонайменше 40 тис. осіб. Тим не менше, після війни вдалося (багато у чому завдяки росіянам і українцям, які приїхали в Туркменістан зі спустошених під час війни регіонів СРСР) успішно відновити та модернізувати народне господарство республіки: створити нафтогазовий комплекс, побудувати Каракумський канал.

Після Другої світової війни стабільність радянської політичної системи в Туркменістані підтримувалася системою стримувань і противаг, яка склалася в 1950-і рр. за діяльної участі центральних партійно-урядових органів. Формуючи цю систему, керівництво СРСР ставило за мету не дати місцевим регіональним групам вступити у відкритий конфлікт між собою і одночасно дозволити кожній з них поперемінно перебувати при владі, досить міцно утримувати її, виключаючи стихійний розвиток небажаних для Москви місцевих політичних процесів. Такою політикою радянське керівництво сприяло збереженню кланового характеру політичної системи в Туркменістані. Самі регіонально-кланові зав'язки в Туркменістані склалися історично і засновані були переважно на земляцькій єдності та певним чином структуровані на всіх рівнях соціальних відносин. Можна виділити п'ять великих локальних субетнічних кланових угруповань республіки, зокрема народи теке (текінці), що переважають у центральній частині (зокрема й Ашгабаті), йомуди (емуди) – у західній, салири і сарики – у південних, прикордонних з Афганістаном районах, ерсари – вздовж середньої й верхньої течії Амудар'ї і човдури – що населяють Дашховузський і північ Лебапського велаятів.

До 1947 р. в республіці при владі в основному перебували представники столичної групи – текинців, оскільки столиця м. Ашхабад знаходиться на їхній історичній території. Однак першим секретарем Комуністичної партії Туркменістану завжди обиралася прислана з Москви людина, яка не належала до жодної з корінних етнічних груп.

Невдовзі по війні посаду першого секретаря було довірено Ш. Б. Батирову (1947–1951 рр.) – етнічному туркмену, представникові текинського клану, вихідці з якого тепер уже й формально отримали першість у республіканській ієрархії. Згодом Московське керівництво стало притримуватися в Туркменії виправданої попередніми роками практики ротації «керівних племен». Так, представники одного племені на чолі республіки змінювали вихідця з іншого. Кожен із них прагнув опертися на своє плем'я – тому при зміні першої особи змінювалось і її оточення.

Таким чином, під наглядом Москви забезпечувалася більш-менш регулярна зміна кадрів. Так, від 1951 по 1958 рр. республікою керував Б. Бабаєв – вихідець із клану алілінців, згодом його замінив представник клану мари Д. Караєв. У 1960–1969 рр. республікою керують представники клану йомудів, зокрема Б. Овезов, а після нього М. Гапуров – представник клану ерсари, який очолював республіку до 1985 р.

На кінець 70 – початок 80-х рр. ХХ ст. в республіці склалася стійка владна система, що поєднувала в собі елементи переважно регіонально-племінного управління в областях і єдиного республіканського керівництва на груповій основі. Лідери племен управляли справами у «своїх» областях і мали представників у республіканських органах влади. При цьому посада першої особи в республіканській ієрархії передавалася «по колу», а Москва зберігала вирішальне слово у визначенні черговості передачі і стежила за дотриманням рівноваги між місцевими кланами.

Така система була реорганізованим варіантом традиційної кочової державності, адаптованої для переходу її населення в режим осілого життя. Глибоко традиційна по суті, система зовні виглядала радянською і відтак залишалася життєздатною, багато в чому завдячуючи тим формальним інститутам, що функціонували в межах радянської політичної системи. А проте, у 1951–1985 рр. представники найбільшого й елітного за племінною ієрархією клану – текинців (теке), зосереджених переважно в Ахальському регіоні, не могли отримати доступ до посту партійного керівника Туркменської РСР і інших ключових номенклатурних посад. Ситуація змінилася з появою на цьому посту Сапармурата Ніязова, чому сприяв його статус сироти.

Забезпеченням суспільної стабільності шляхом кланової ротації пояснюється і те, що вже в період горбачовської перебудови другої по-

ловини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. сформований у середовищі туркменської інтелігенції рух за незалежність Туркменістану був менш чисельним та радикальним у порівнянні з національними рухами інших центральноазійських республік. У вересні 1989 р. він остаточно організаційно оформився під назвою «Агзібірлік» («Єдність») як аналог народних рухів у інших радянських республіках, основу якого склали представники туркменської інтелігенції (Н. Нурмамедов, Б. Гоклен, А.-М. Вельсапар та ін.). Однак рух не мав яскраво вираженої антирадянської спрямованості і опікувався переважно проблемами мовно-культурного відродження. Водночас у країні зростали паростки громадянського суспільства: виникла перша (й єдина) незалежна профспілка «Солідарність» (керівник – Р. Ібрагімов, згодом емігрував в Україну та був науковим редактором кількох поважних економічних медіа, зокрема обіймав посаду головного редактора програми «Вікна-Бізнес» на каналі СТБ (1998–2004), був науковим редактором журналу «Власть денег»). Однак зі встановленням режиму правління першого президента країни Сапармурата Ніязова ці елементи громадянської активності було дуже швидко винищено, а їхніх учасників – витіснено з країни або нейтралізовано фізично.

Політичний шлях, яким після розпаду СРСР попрямував Туркменістан, був надзвичайно неординарним, як не сказати фантастичним за своїми виявами, однак по суті типовим для сучасних азійських диктатур/деспотій, для яких характерні сакралізація вождя і його необмежена влада.

Роки горбачовської перебудови перетворили цю традиціоналістськи орієнтовану країну на осередок бурхливих змін, що потенційно містили в собі й можливість класичного демократичного розвитку чи принаймні його авторитарного варіанту, яким пішла частина азійських країн колишнього СРСР. Отримавши несподівану незалежність, Туркменістан певний, хоч і недовгий час зберігав інерцію демократичного транзиту. Однак косметичне перетворення Комуністичної партії Туркменістану на Демократичну (за назвою), а першого секретаря КПТ – на лідера «нової» партії й нової країни було останньою зміною, яку можна віднести до позитивних і демократичних. Далі країна рухалася шляхом настільки політично синкретичним, що він не дозволяв їй ідентифікувати себе з будь-якою міжнародною спільнотою.

Пострадянський політичний розвиток Туркменістану пов'язано безпосередньо з іменем Сапармурата Ніязова. Майже одразу тодішній президент країни оголосив себе Туркменбаші – вождем усіх туркменів. За кілька років він спромігся зосередити в руках абсолютну повноту вла-

ди й, додавши до своїх керівних посад ще й головування в уряді, стати президентом безстроково.

Дедалі насаджуваніший культ особи Ніязова призвів до активізації протестного руху, який найбільш виявився у демонстрації, що пройшла в Ашхабаді в липні 1995 р. і на якій лунали заклики до проведення в країні чергових президентських виборів. У відповідь влада заарештувала багатьох політичних опонентів Ніязова, більшість з них були або засуджені, або направлені до психіатричних лікарень, або зникли без жодної інформації про їхню долю. Від 1999 р. опозиції, якби така зголосилася, брати участь у виборах було офіційно заборонено, а в листопаді 2002 р. її знищено фізично за сфабрикованим звинуваченням у заколоті (лідери опозиції – Б. Шихмурадов, Г. Джумаєв, И. Икклимов, Б. Бердиев були схоплені і зникли без сліду) [21, с. 60–72].

Номінально в країні існував і існує законодавчий орган – Меджліс (парламент), куди депутати обираються всенародно за мажоритарною системою. Однак навіть такий, «звільнений від опозиції», зручний і кишеньковий парламент дуже швидко було позбавлено будь-яких важелів впливу на життя в країні. Законодавчою діяльністю за час правління Ніязова він займався хіба що до середини 1990-х – часу, коли народжені в період «перебудови» паростки громадянського й політичного суспільства були в буквальному сенсі розстріляні.

Після майстерного за своєю оперативністю і непомітністю винищення або витіснення за кордон опозиції за ініціативою президента було створено додатковий орган влади – Халк Маслахати – Всенародну Раду. 29 грудня 1999 р. саме цей орган прийняв конституційні поправки з надання С. Ніязову президентських повноважень без обмеження термінів, що означало його довічне президентство, а в травні 2001 р. Гуманітарна асоціація туркмен світу запропонувала присвоїти першому президентові титул Бейік (Великий). Частина членів Халк Маслахати входила туди за посадою – міністри, члени місцевих органів влади, хякіми (глави) етрапів (міст) та веляятів (районів). Однак входили не всі посадовці, а лише відібрані самим президентом. Він же добирав і решту з числа депутатів, аксакалів, заслужених бавовнярів і діячів культури, всього – 2 507 осіб. Головою «вищого представницького органу» з конституційно невизначеним статусом був той-таки президент країни. Засідаючи раз на рік, цей орган влади, що перебував над парламентом, був закликаний схвалювати законодавчу діяльність президента. Так, у січні 1995 р. ним санкціоновано рішення відкрити політичні репресії проти «зрадників народу» і визнано за необхідне всі офіційні заходи (а в школах та ЗВО – заняття) розпочинати з проголошення клятви на вірність Туркменбаші.

Подеколи парламент з подивом дізнавався про зміст «ухвалених ним» законів з офіційної періодики.

Період 1993–1994 рр. був переламним і для запровадження специфічної економічної моделі розвитку держави. Якщо на початку 1992 р. було ухвалено низку законів (про захист інвестицій, захист приватної власності тощо [17]), що уможливлювали поступове переведення економіки на ринкові рейки (і це було цілком реальним з огляду на величезні запаси паливно-енергетичних ресурсів, які перетворювали країну на бажаного економічного партнера), то вже 1994 р. указами президента створюються міцні бар'єри на шляху до ринку і розвитку не лише підприємництва, а й зовнішньої торгівлі: скасовано вільну конвертацію валюти, засновано єдину державну товарно-сировинну біржу з функцією надання дозволу на ввезення чи вивезення будь-яких товарів, розпочалося закриття приватних підприємств тощо [20, с. 62–64]. Здійснена на початку 1990-х спроба приватизації житла та деяких державних активів у сфері торгівлі та обслуговування також швидко захлинулась – і не лише тому, що в аукціонах з продажу об'єктів нерухомості брало участь лише вузьке коло близьких до влади осіб. Уже за кілька років більшість об'єктів дрібного підприємництва (ресторанів, банно-пральних і спортивних комплексів, ательє з пошиття взуття та одягу, магазинів тощо), що перейшли було у власність приватних підприємців, були або експропрійовані «на користь держави», або зруйновані без виплати компенсацій, в рамках реалізації програми нової забудови міст. Країна ступила на шлях «відкату» й створення жорстко централізованої економіки й політичної диктатури.

Економічні нововведення середини 90-х рр. надзвичайно сприяли розквітові хабарництва та корупції. На відміну від решти пострадянських держав, Туркменістан від боротьби з цими явищами свідомо відмовився. Навпаки, під гаслом соціальної справедливості заробітну платню держчиновникам було фактично скасовано, а систему поборів і хабарів легалізовано й оголошено єдиним природним джерелом їхніх доходів.

Від перших років незалежності в Туркменістані почав формуватися культ особи С. Ніязова, якому Меджліс згодом присвоїв титул Туркменбаші («Великий Туркменбаші»), що означає «батько всіх туркмен». Цей культ набув граничних форм. Так, на честь президента і його родичів названо не лише міста, вулиці, школи тощо, а й місяць року (наприклад січень перейменували на місяць Туркменбаші). В Ашхабаді було побудовано гігантську позолочену статую Ніязова, а об'єктом культу стала написана ним і видана в 2001 р. «Рухнама» (туркм. – «Книга духу»).

У період правління Ніязова набула подальшого розвитку кланова система, побудована на протиборстві й стримуванні різних кланів. На початках свого правління Ніязов спирався на підтримку чарджоуського клану, який був одним із відгалужень клану теке, однак згодом з метою уникнення монополії на владу в руках одного клану він вольовим рішенням залучав до управління державою представників периферійних кланів. Усе це призвело до того, що і в політичній системі Туркменістану простежувалося постійне протиборство столичного клану теке з найбільш сильними периферійними кланами йомудів і марийців.

У цей час в офіційних джерелах інформації неприховано починає мусуватися думка про те, що специфіку розвитку Туркменістану визначає нав'язаний радянським періодом його історії невинуватий соціально-економічний «стрибок». На думку тодішнього лідера країни, Туркменістан, саме через те, що він, перебуваючи на родо-племінному етапі розвитку, силоміць був затягнутий до соціалізму без проходження всіх належних етапів історичного розвитку, після звільнення з кайданів нав'язаного ладу мав працювати над побудовою розвиненого феодалізму [7, с. 38–40].

Останні роки президентства Ніязова ознаменувалися прийняттям зовсім дивовижних рішень, яким важко знайти якесь логічне обґрунтування і які мали руйнівний характер для практично всіх сфер суспільного життя країни. У сфері середньої освіти було здійснено курс на відмову від вивчення гуманітарного блоку дисциплін – передусім іноземних мов (англійської та російської зокрема), зарубіжної історії, літератури, а термін шкільного навчання скорочено з 11 до 9 років. Іспити з дисциплін і в середній, і у вищій школі, як, утім, і при прийнятті на роботу, замінено складанням іспиту з «Рухнама» – згадуваної оголошеної священною книги С. Ніязова, де було викладено засади нової офіційної ідеології. Без її знання жоден документ про освіту чи фах, навіть права водія, отримати було неможливо. Решту предметів зараховували «автоматом» [17]. У листопаді 2000 р. наказом президента з роботи звільнено 10 тис. учителів – «за непотрібністю» [5, с. 71–72].

У країні було запроваджено чотирирічну вищу освіту. Однак навчанням студенти займалися лише перші два роки – за вирахуванням часу, який витрачався на багатогодинні репетиції парадів до святкових днів (їх у країні 24, серед них – день прапора, день дині, день килима тощо) та різноманітні конкурси на краще знання «Рухнама» та біографії президента. Як свідчив один із професорів, з 16-и місяців лекційного часу власне навчання складало 5–6 місяців [2]. Два останні роки до отримання диплому – «практика» за обраною спеціальністю.

Було створено й штучні перепони для отримання вищої освіти у вигляді обов'язкової вимоги для абітурієнта мати дворічний стаж роботи «за обраним фахом». З огляду на масове безробіття в країні (за неофіційними даними на початок 2000-х рр. воно сягнуло 80 % працездатного населення) така вимога була вкрай зручною, аби остаточно знищити вищу освіту країни [2]. Якщо до незалежності в країні щорічно ставало студентами 40 тис. осіб, то від 2002 р. квота на вступ становила 3 900 осіб на всі 16 туркменських ВНЗ [18]. На середину 2000-х рр. переважна більшість абітурієнтів вступала до Поліцейської, Військової та Прикордонної Академії [2].

Одним із перших кроків президента Ніязова в напрямку освітньої деструкції була й ліквідація Академії наук Туркменістану. В 1996 р. на базі колишнього Інституту філософії і права ліквідованої вже Академії наук відкрито Національний інститут демократії й прав людини, підконтрольний виключно президентові. Його завдання – нагляд за діяльністю правоохоронних органів, контроль за дотриманням прав людини в тюрмах, і – що звучить дуже цікаво на тлі зафіксованих усіма міжнародними організаціями численних порушень прав людини в країні – здійснення прикладних досліджень у галузі прав і свобод людини [8; 9].

Нищівна політика проводилася й стосовно культурної сфери. 2006-го указом президента закрито майже всі музичні школи та училища. Діяльність Міністерства культури покладено під контроль Міністерства національної безпеки [3]. Ще раніше було заборонено кружки й клуби за інтересами, закрито національні парки. Урядовими декретами заборонено театри драми, опери й балету – ці види мистецтва, на переконання президента, не відповідали національним традиціям. Самі ж будівлі театрів було знищено. У консерваторії залишилися лише класи дутара й національної музики. Її колишнього ректора, композитора-авангардиста Р. Аллаярова, учня Альфреда Шнітке, було звільнено «за відвідування прийняття в американському посольстві» [9].

За даними Правозахисного центру «Меморіал» [11, с. 31–32] та Програми моніторингу прав людини в Центральній Азії, у березні 2000 р. було вилучено й спалено 40 тис. примірників Корану, перекладеного туркменською Ходжа Ахмед ахуном, щодо якого виникли підозри в нелояльності до президента. У жовтні того самого року з подібних причин було знищено 25 тис. примірників нового підручника «Історія Туркменістану» за авторством Н. Рахімова. У 2001 р. з бібліотечних фондів вилучено книги 19-и туркменських письменників, поетів та істориків – А. Вельсапара, М. Дурдієва, Т. Джумагельдієва, А. Хаїдова та ін. Увезення і поширення будь-яких іншомовних видань було заборонено: ви-

дання країн колишнього СРСР в аеропорту вилучали як антидержавні [17]. На кінець 2000 р. у країні було конфісковано 350 тис. книг і біля 80 тис. касет з фондів громад неортодоксальних конфесій, а роком раніше (1999 р.) здійснено безпрецедентну висилку з країни 10 тис. іноземців – християн, мусульман, кришнаїтів [12, с. 49–50].

Викладання, зокрема й рідної мови, переведено на латиницю, якою окрім «Рухнама» не друкувалося практично нічого. Унаслідок у країні різко пішов на зниження рівень письменності. Імовірно, через це виявилися непотрібними й бібліотеки: указом президента їх, окрім Центральної і тих, що при ВНЗ, було закрито. «Рухнамізоване» покоління позбавило можливості отримувати інформацію з жодних інших джерел, окрім вітчизняних, виключно офіційних.

Під розбудову культу трансформувалася й зазнавала алогічних та руйнівних на практиці новацій будь-яка сфера суспільного життя. Не стала винятком система охорони здоров'я. Разом зі звільненням учителів у 2000 р., звільнено було й до 15 тис. лікарів [16]. У країні, де більшість населення – мешканці сіл, систему медичного обслуговування на селі було ліквідовано повністю, а ще раніше, в середині 1990-х, ліквідовано всі ветеринарно-бактеріологічні лабораторії, покликані попереджати епідемії зоонозних захворювань. Однак і жителі міст не залишилися без відповідної уваги: повсюдно професійних медичних сестер, акушерок і фельдшерів було замінено солдатами строкової служби. 2006 р. розпорядженням президента до мінімуму скорочено термін перебування хворих у лікарні незалежно від ступеня тяжкості захворювання, заклади охорони здоров'я, що залишилися, переведено на самофінансування. Унаслідок медпрацівники були змушені власним коштом закуповувати необхідні препарати й обладнання, проводити ремонт лікарень [1].

За повідомленням Європейського центру здоров'я перехідних суспільств та Лондонської школи гігієни й тропічної медицини, у 2004 р. Міністерство охорони здоров'я Туркменістану видало таємні інструкції, котрими заборонило лікарям діагностувати небажані хвороби – гепатит, черевний тиф, холеру, СНІД, чуму, кір, туберкульоз, малярію тощо [5]. Улітку того-таки року міжнародне лікарське співтовариство заговорило про приховуваний спалах чуми в країні. Заборона «небажаних хвороб» призвела й до того, що за наявності хвороб невідомої етіології, спричинених, як припускали, хімічними добривами та отрутами, що їх використовують при обробці бавовняних полів, належне лікування не проводилося, і люди хворіли місяцями.

При збиранні бавовни в Туркменістані і в радянські часи широко використовували примусову дитячу працю, чим замінювалися кілька

місяців шкільного навчання, ще більшого поширення набула ця практика за часів Туркменбаші. Якщо через поганий стан здоров'я дитини батьки не відпускали її в поле, правоохоронці забирали її примусово й незалежно від віку, навіть дітей до 10 років. Норма виробітку на дитину становила 20 кг бавовни на день, натомість сама праця залишалася практично безоплатною, а основу харчування дітей на невідільницькій праці становив призначений для годівлі худоби комбікорм [4]. Слід зазначити, що кампанія правозахисників проти цього виду сучасного рабства, здійснена вже в часи правління другого президента країни, завдала по бавовняній галузі Туркменістану важкого удару. На сьогодні імпорт бавовни з Туркменістану заборонили США, від туркменського текстилю та сировини відмовилися багато брендів, наприклад H&M.

У 2006 р. світ сколихнула звістка про фактичне скасування пенсій у Туркменістані. За даними туркменського Національного інституту статистики та інформації, кількість пенсіонерів на середину 2000-х рр. не перевищувала 400 тис. осіб. За словами ж тодішнього міністра соціального забезпечення Б. Векілової, унаслідок реформи понад ста тисячам пенсіонерів виплату пенсій скасовано, ще у 200 тис. вона мала істотно зменшитись. Отож «реформа» торкнулася практично всіх.

Не менш радикальних змін, ніж інші, зазнала екологічна царина. За кілька років, що передували смерті Ніязова, світ побачила низка президентських указів, що викликали шок у екологів усього світу. Так, у листопаді 2000 р. ним видане розпорядження розпочати в пустелі Кара-Кум створення штучного озера «Золоте століття» площею 2 тис. км². На думку екологів, реалізація проєкту зруйнувала б екосистему Кара-Кумів, що потягнуло б за собою втрату багатьох унікальних рослин і тварин, які не виживають у вологих умовах [9]. Попри те, що першу чергу проєкту урочисто відкрито ще 2009 р., його реалізація провалилася, озеро залишається майже безводним, однак реалізація проєкту триває донині.

Після раптової й загадкової смерті С. Ніязова 21 грудня 2006 р. тимчасовим виконувачем обов'язків президента став тодішній заступник голови уряду Гурбангулі Бердимухамедов. Його призначення відбулося всупереч Конституції Туркменістану, яка передбачає в подібних випадках передачу повноважень очільника держави голові меджлису. 14 лютого 2007 р. Г. Бердимухамедова обрано президентом Туркменістану, щоправда для цього до Конституції країни довелося попередньо внести зміни, які дозволяли виконувачеві обов'язків президента брати участь у виборчому процесі.

Після приходу до влади Г. Бердимухамедова основна влада знову перейшла до текінців, зокрема вихідцями з цього клану є майже $\frac{3}{4}$ держав-

них чиновників та 90% силовиків. Така кланова диспозиція залишається в Туркменістані і на сьогодні. Крім того, саме через регіонально-кланові зв'язки рівень національної самосвідомості туркмен залишається низьким, незважаючи навіть на існування єдиної держави.

У 2016 р. до Конституції та виборчого кодексу було внесено зміни, які зняли верхню межу 70 років для кандидатів у президенти, подовжили термін президентського терміну з п'яти до семи років, а також скасували право громадських об'єднань висувати кандидатів у президенти. У вересні 2020 р. парламент і президент схвалили поправки до конституції, які скасували Халк Маслахати як неформально найвищий орган країни на 2 500 місць. На початку 2021 р. цей істотно реформований орган перетворився на верхню палату парламенту з такою самою назвою, а Меджліс залишився нижньою палатою. До нової палати на 56 місць увійшло по вісім членів від п'яти провінцій країни та Ашхабада, обраних відповідними губернаторами, плюс вісім членів, призначених президентом. У квітні того самого року головою цієї палати обрано президента країни Г. Бердимухамедова.

А проте, за час правління другого президента країна повільно, значною мірою – декларативно, однак почала відходити від свого фантастичного шляху в нікуди. Здійснено певні кроки для зменшення інформаційної ізоляції країни: 2007-го у столиці відкрито перші інтернет-кав'ярні. Разом із тим доступ до більшості соціальних мереж «YouTube», «Facebook», «Twitter», «LiveJournal», Viber, WhatsApp, Facetime, Telegram тощо заблоковано. У грудні того-таки року набув чинності закон «Про правове регулювання розвитку мережі Інтернет та надання інтернет-послуг у Туркменістані», яким попри проголошення мети забезпечити громадянам якомога ширший доступ до інформації регламентовано жорсткі обмеження в доступі до мережі [10]. За даними ресурсу Internet World Stats, проникнення інтернету в Туркменістані у 2017 р. становило лише 17,9% – у країнах Азії гірша ситуація лише в КНДР та Афганістані. До того ж, інтернет тут найдорожчий серед країн колишнього СРСР. Та, однак, і у 2022 р. питання контролю над інформацією посідало одне з чільних місць у політиці чинної влади Туркменістану: за повідомленням Радіо Азатлик, Бердимухамедов закликав Міністерство національної безпеки виявляти джерела в мережі Інтернет, що суперечать конституційному устрою країни, громадській думці, що пропагують тероризм, екстремізм, націоналізм та іншу протиправну діяльність. «Спостереження за Інтернетом не здійснювалося належним чином», – заявив президент Туркменістану на брифінгу з питань безпеки за підсумками 2021 року [14].

Новий президент повернув скасовані попередником оперу, балет і наново відкрив закриті районні лікарні. У 2009 р. рішенням президента країни поновлено спочатку 10-річну, а від 2013 р. – 12-річну середню й 5-річну вищу освіту, відновлено Академію Наук. Станом на початок 2021 р. в країні діяло 26 ЗВО (усі – державні), куди щорічно вступає понад 12 тис. осіб.

Здійснюються й деякі кроки до ринкового шляху. У 2011 р. прийнято новий Житловий кодекс, яким передбачено можливість скасованої наприкінці 1990-х приватизації житла. У листопаді 2012 р. затверджено держпрограму приватизації на 2013–2016 рр., що передбачала приватизацію державних підприємств різних галузей промисловості, сфер будівництва, транспорту та зв'язку; у грудні того самого року ухвалено нову редакцію Закону «Про роздержавлення і приватизацію». Також у 2012 р. прийнято держпрограму розвитку ринку цінних паперів, низку законів про банківську діяльність і кредитні установи. При цьому Ашхабад відмовився від державного контролю за нафтогазовим сектором, що становить основу економіки країни. Сама ж приватизація проводиться не прозоро, нові власники й ціни продажу залишаються невідомими громадськості, що підтверджує висловлені професором Інституту європейських, російських та євразійських досліджень (IERES) Школи міжнародних відносин ім. Елліотта при Університеті Джорджа Вашингтона, автором книги «Туркменістан. Стратегія влади, дилеми розвитку» С. Пейрузом припущення, що «процес приватизації може бути використаний як засіб для збагачення туркменської еліти, а не як реальний інструмент здійснення реформ» [10].

За останнє десятиліття в Туркменістані активізувалася діяльність бірж. Наразі функціонують Державна товарна-сировинна біржа, Міжбанківська валютна біржа, Ашхабадська фондова біржа. На законодавчому рівні ухвалено «Концепцію створення в Туркменістані вільних економічних зон на період до 2023 року» та закон «Про вільні економічні зони», що визначають оподаткування, валютні та митні умови функціонування вільних економічних зон. У 2013–2019 рр. приватизовано близько 500 держоб'єктів, переважно у тваринницькому, рибогосподарському, туристичному секторах. У 2013–2020 рр. відсоток приватних компаній у Туркменістані збільшився з 65,7% до 72,3%. Від 2010 р. обсяг чистого доходу індивідуальних підприємців з різних галузей продемонстрував зростання 2,9–4,2 рази [15].

Разом із тим, згідно зі звітом організації Freedom House за 2021 р. країна незмінно посідає останній рядок за рівнем політичних і громадянських свобод. «Туркменістан є репресивною авторитарною держа-

вою, де політичні права та громадянські свободи практично повністю заперечуються на практиці, – констатує ФН. Вибори суворо контролюються, що забезпечує майже одностайну перемогу президента та його прихильників. В економіці панує держава, корупція носить системний характер, релігійні групи переслідуються, політичне інакомислення не толерується» [22]. На початку 2021 р. міжнародна організація «Репортери без кордонів» оприлюднила свій щорічний звіт «Всесвітній індекс свободи преси – 2020», що містить оцінку стану медійних свобод у 180-и державах. Рейтинг Туркменістану в ньому визначено одним з найгірших у світі – поруч із Північною Кореєю та Еритреєю. «Туркменістан є однією з найбільш закритих країн світу і єдиною, окрім Північної Кореї, яка не визнала наявність у неї випадків COVID-19» – зазначено у звіті [23].

На сьогодні в країні відсутні базові гуманітарні та політичні права людини – право на життя, на свободу слова, свободу совісті, пересування тощо. Human Rights Watch опублікувала огляд ситуації з правами людини в Туркменістані у 2021 р. Його автори зазначають, що «під правлінням президента Г. Бердимухамедова, його родичів та оточення Туркменістан, як і раніше, залишався однією з найрепресивніших і закритіших держав у світі. Влада не вживала адекватних заходів для пом'якшення наслідків багаторічної економічної кризи в країні, щоб задовольнити продовольчу та інші базові потреби населення. Попри повідомлення, що заслуговують на довіру, країна залишалася серед тих небагатьох держав, де офіційно не було зареєстровано жодного випадку COVID-19. Влада ретельно контролює доступ до інформації, жорстко обмежує свободу ЗМІ і релігії та не допускає жодного незалежного моніторингу». Незалежні активісти, зокрема в еміграції, та їхні родичі ставали об'єктом помсти з боку уряду. Десятки людей залишалися жертвами насильницького зникнення. Уряд продовжував утискати право громадян на свободу пересування [4].

Водночас, у політичній сфері запропоновано низку реформ, зокрема 2008-го змінами до конституції законодавство в напрямку легалізації багатопартійної системи. У серпні 2012 р. створено першу легальну партію – промисловців і підприємців, яку, проте, неможливо розцінювати як опозиційну. Наступного ж, 2013 р., президент Бердимухамедов склав з себе повноваження голови та призупинив членство у владній Демократичній партії на час свого президентства.

Попри всі косметичні реформи в найрізноманітніших сферах, політика нового президента спрямована на відмову лише від найодіозніших нововведень попередника (так, проведено кампанію з перейменування названих на честь Ніязова населених пунктів, скасовано іспити з «Рухнама», вивезено на околиці деякі найпомпезніші золоті пам'ятники

першому президентові, відновлено традиційні назви місяців року (тощо), однак залишається незмінною в основоположному – збереженні й зміцненні деспотичного режиму та подальшій розбудові культу особи за формальної його лібералізації. «Рухнама» як канонічна основа офіційної ідеології замінюється не менш обов'язковим до вивчення у школах і ЗВО літературним твором чинного президента «Птах щастя», для чого в шкільну програму навіть включено окрему дисципліну – вивчення книг президента. Демонтовану у 2010 р. золоту статую Сапармурата Ніязова в Ашхабаді за п'ять років, у 2015-му, замінено такою самою вкритою золотом статуєю Г. Бердимухамедова на коні. Аналітики оцінюють такі нововведення як «новий вияв дотепер наявної в країні кампанії з насадження культу особи». Отже стабільність зберігається: Баші (Вождя) замінено Аркадагом (Покровителем), золотий пам'ятник Ніязову – таким самою золотим пам'ятником Бердимухамедову, а нейтральний статус і досі залишається зовнішньополітичним оформленням внутрішньої політики безперешкодної розбудови новітньої деспотії.

Використані джерела та література:

1. Бадькова Н. Кризис здравоохранения в Туркменистане и международная реакция. URL: <http://sovezberdi.com/krizis.html>
2. Байрамова Н. Образование под гнетом «священной Рухнамы». *Gündogar*. URL: <http://gundog.newhost.ru/?01104134400000000000011000>
3. Волков В., Сарыев О. За коррупцию заплатит культура. *DW*. URL: <http://www.dw.de/a-1824609>
4. Всемирный доклад 2022. Туркменистан. События 2021 года. *Human Rights Watch*. URL: <https://www.hrw.org/ru/world-report/2022/country-chapters/380749>
5. Дангатар О. Новые факты нарушений прав человека в Туркменистане. *Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. Информационно-аналитический бюллетень*. 2001. № 7. Апрель. С. 71–72.
6. Закон об Интернете вступил в силу в Туркмении. *Риановости-Украина*. URL: <http://ria.ru/world/20141229/1040647928.html>
7. Кулиев А. Центральная Азия между феодализмом и демократией. *Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. Информационно-аналитический бюллетень*. 2001. № 7. Апрель. 68 с.
8. Метельова Т.О., Жангожа Р.Н. Незалежний Туркменістан: демодернізація. *Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору*: монографія / за ред. А. Г. Бульвінського. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. 288 с. С. 201–220.
9. Метельова Т.О. Туркменістан: особливий шлях чи неодеспотія? *Країни пострадянського простору в умовах формування багатопольного світу: історичні уроки та перспективи*: збірник наукових праць. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. С. 164–178.
10. Наттолл К. Туркменистан предпринял робкую попытку приватизации. *Business New Europe*. URL: <http://gundogar.org/?013051342800000000000011000000>

